

ЧАСТИНА II

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

РОЗДІЛ I

Історіографічні дослідження

КУРИЛЕНКО О.В.
(м. Київ)

УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ КОНЦЕПТ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ першої половини XIX ст.

Сучасні економічні, політичні та соціокультурні процеси в Україні, які проходять в умовах близьких до «первісного накопичення капіталу», навряд чи можуть бути в повній мірі адекватно пояснені й детерміновані будь-якою теорією історії. Проте це зовсім не означає неважливості дослідження соціальної історії чи неможливості екстраполяції вже існуючих теоретичних структур, що були вироблені зарубіжними науковими школами, на українську емпіричну базу. Навпаки, не дивлячись на те, що гуманітарна наука СРСР була сфокусована на різних аспектах соціально-економічної історії, наукові реалії сьогодення потребують її суттєвого теоретичного переосмислення та істотного практичного доопрацювання з урахуванням новітніх методологічних підходів.

Відхід від марксистсько-ленінської ідеологічної парадигми, через призму якої відбувалась інтерпретація історичних процесів та явищ, зробив можливим плюралістичне трактування історичного концепту. Діапазон творчої свободи сучасного українського історика дозволяє послуговуватись принципами різних методологій – від класичного позитивізму до постмодернізму. Цей простір творчої свободи був неможливий для цілої плеяди радянських істориків, які були затиснуті набором позитивістських нормативів, законсервованих марксистсько-ленінською методологією.

На сучасному етапі розвитку історичної науки одним з важливих значень має стати дослідження соціальної історії України першої половини XIX ст. на основі тих сучасних методологій та методик історичного дослідження, якими послуговуються дослідники західних історичних шкіл.

Нашим прагненням є спроба проаналізувати деякі аспекти дослідження питань соціально-економічного розвитку та соціально-психологічних вимірів в історії України першої половини XIX ст. сучасною українською та зарубіжною історіографією.

Першою групою, виділеною нами, історіографічних досліджень є роботи присвячені безпосередньо соціально-економічному розвитку різних регіонів України в першій половині XIX ст. У цій групі ми хотіли б виокремити роботи Казьмирчука Г. та Соловйової Т.¹, Панфьорової М.² Так, дослідження Казьмирчука Г. та Соловйової Т. присвячено соціально-економічній історії Правобережної України в першій половині XIX ст., в якій досліджено розвиток сільського господарства, промислового виробництва і торгівлі на Правобережній

Україні, описано та проаналізовано соціальні процеси в регіоні у період розкладу феодально-кріпосницької системи господарювання. Проблемам регіональної історії присвячена робота дослідниці Панф'ярової М., в якій комплексно розглянуто основні аспекти соціально-економічного розвитку Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. і проаналізовано загальний стан розвитку промисловості та сільського господарства регіону.

До другої групи досліджень ми відносимо праці присвячені питанням землеволодіння та землекористування, соціальному портретові селянства: Вихватенко Т.³, Годуновського О.⁴, Петренко О.⁵ Так, історії зародженню землеробства в Україні з кінця XVIII – до початку XX ст. присвячено комплексне дослідження Вихватенко Т., в якому висвітлено теоретичну спадщину, роль та місце українських вчених та практиків-аграріїв у розвитку сільськогосподарської науки в Україні у зазначений період. Особливо цінним є те, що дослідженні визначено чинники зародження різних систем землеробства на території України у контексті розвитку світової аграрної науки та техніки. Поміщицьке господарство Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст. досліджується в роботі О.Годуновського, який спробував розкрити еволюцію поміщицьких господарств в контексті становлення та розвитку нової економічної моделі. Новим для української історіографії з проблем аграрної історії є те, що дослідник аналізує поміщицьке господарство не тільки з погляду його як об'єкта експлуатації кріпосних селян, а й як суб'єкта економічної діяльності. Історія панського маєтку на Правобережній Україні, зокрема на Поділлі, стала предметом наукового студіювання О.Петренка, який аналізує Основні тогочасні форми власності на землю, основи функціонування ренти та співвідношення її видів у різних маєтках, економічно-юридичні типи господарств селян-кріпаків, етнічний склад соціально-станових груп мешканців польських маєтків, основні тенденції функціонування панських маєтків та особливості їхнього залучення до товарогрошових відносин на Правобережній Україні, зокрема на Поділлі, стали предметом наукового студіювання О.Петренка.

Проблемам історії церковного землеволодіння першої половини XIX ст. стала предметом наукового студіювання таких дослідників як В.Левицький⁶, А.Зінченко⁷. У своїй роботі В.Левицький досліджує еволюцію форм та розмірів землеволодіння й землекористування духовенства, значення місцевої церковної земельної власності в соціально-економічних процесах регіону. Значна увага ним приділена динаміці розвитку церковного землеволодіння та методам господарювання. Автор не залишив поза своєю увагою і державну політику пов'язану з секуляризацію церковного землеволодіння. Узагальнюючим дослідженням, що присвячене політиці царизму щодо церковного землеволодіння на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. є праця А.Зінченко.

Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні з часу приєднання краю у 1793 р. до Російської імперії та до започаткування чиншової реформи 1886 р. проаналізовано у праці С.Борисевича⁸, в якій розкрито еволюцію законодавчих норм, їхню соціально-політичну, етнічно-конфесійну обумовленість особливостями регіону. Значну увагу в дослідженні приділено змінам форм володіння державними маєтками, орендних відносин, функціонуванню інституцій конфіскації, секвестру, заборони,

опіки, застави, оцінки, продажу та успадкування нерухомого майна, в державному та приватному іпотечному кредитуванні, а також у розмежуванні земельних угідь, які здійснювались російською владою в напрямі уніфікації.

Історія селянства є однією з традиційно «сильних» тем української історіографії, у зв'язку з колишніми ідеологічними пріоритетами радянської науки. Проте деяка обмеженість та вузькість досліджень радянських істориків була, як нами вже зазначено, була обумовлена панування марксистсько-ленінського методологічного монопідходу та використання у зв'язку з цим відповідного інструментарію та притаманної їй метаісторичної конструкції.

Змістом постульованого нами вище історіографічного «перезавантаження» у сучасній українській історіографії є зміщення акцентів з досліджень соціально-економічної проблематики, які пояснювались в контексті метаісторичної конструкції, до вивчення соціальної мікроісторії й соціально-психологічних аспектів колективної поведінки різних соціальних груп. Таке зміщення акцентів з виробленням відповідної методології, що вже відбулось у західноєвропейській історичній науці, потребує від українських істориків рецепції на українську емпіричну базу. Так, одним з перших таких історіографічних здвигів у вітчизняній історіографії є дослідження О.Крижановської⁹, що присвячене соціальним настроям та уявленням селян Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст. Дослідниця намагається з позицій історичної антропології, зосередивши свою увагу на широкому витлумаченню світу уявлень, розглянути соціальні настрої селянства Правобережної України. Аналізуючи особливості соціальної поведінки українського селянства у порівнянні з соціальною поведінкою селянства Західної Європи у 20-х – 50-х рр. XIX ст., дослідницею відзначено спільність соціального світобачення та соціальних ідеалів й уявлень та розкрито специфіку їхніх ментальних конструкцій. Узагальнений аналіз еволюції та традиціоналізму ментальності українського селянства у XIX – на початку XX ст. подано у роботі Ю.Присяжнюка¹⁰.

У контексті історії повсякденності можна розглядати дослідження В.Молчанова¹¹, яке присвячене проблемі життєвого рівня селян України у першій половині XIX ст. Позитивним даного дослідження слід відзначити те, що джерела прибутків, раціон харчування сільського населення, ціни на продукти харчування, вартість предметів широкого вжитку та житлових умов селян досліджено з залученням широкого спектру архівних матеріалів.

Загалом, аналіз сучасної історіографії з проблем світу уявлень соціальних груп дозволяє говорити про перспективність таких наукових студій.

Податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. в українських губерніях щодо державних селян присвячено дослідження В.Орлик¹², в якому проаналізовано соціально-економічні аспекти податкової системи, розкрито природу причин податкових заборгованостей державних селян українських губерній Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. Досить цікавим є авторський аналіз системи заходів, які вживала влада з метою ліквідації хронічної заборгованості українських селян в межах феодално-кріпосницької державної моделі.

Третьою групою, що була нами видалена, є праці присвячені проблемам розвитку промисловості та торгівлі та міст. До цієї групи належать праці: Т.Гончарука¹³, Н. Діанової¹⁴, А.Задорожнюк¹⁵, Т.Люти¹⁶. Ґрунтовним історіографічним дослідження з проблем вивчення історії торгівлі в Україні першої

половини XIX ст. є робота Т.Гончарука, в якій здійснено спробу визначити відмінності методичних підходів, що панували в історичній науці щодо вивчення важливих проблем розвитку української торгівлі першої половини XIX ст.

Історії формування населення міст Південної України у дореформений період присвячена робота Н.Діанової, в якій розкрито особливості процесу заснування та розвитку міст на Півдні України, визначено етапи їхнього заселення. Автор аналізує демографічні процеси, визначає динаміку зміни чисельності міського населення, висвітлює особливості утворення та розвитку основних міських станів та їхні етнічні особливості. Ще одним дослідженням, що розкриває проблему ремісничого та фабрично-заводського виробництва у містах і містечках Подільської губернії кін. XVIII – початку XX ст. є дослідження А.Задорожнюк, в якому з'ясовано основні фактори, що впливали на розвиток промисловості, вивчено категорії міських поселень, висвітлено стан міських ремесел, фабрик і заводів, їх галузеві структури, суспільний поділ праці, генезу капіталістичних відносин у містах і містечках Поділля. Значну увагу дослідником приділено законодавчому регулюванню розвитку міської промисловості.

У зв'язку з популярністю в другій половині XX ст. серед західних істориків так званої ментальної географії (або «ментального картографування»), тобто уявлень про навколишній простір та на специфіку так званої «ментальної мапи» як суб'єктивного відображення в уяві людини певної частини простору, варто відзначити працю Т.Люти, присвячену проблемі картографування території Києва та інформаційним можливостям карт і планів міст XVII – XIX ст. при вивченні соціальних аспектів, комплексно досліджено картографічні джерела Києва XVII – XIX ст., виявлено основні етапи картографування території міста, з'ясовано закономірності цього процесу.

Серед робіт присвячених проблемам аграрної історії України першої половини XIX ст. особливо цікавими є дослідження іноземних науковців, які ми виділяємо в окрему групу. .. У цій групі ми хотіли б виокремити роботи Д.Бовуа¹⁷ та Т.Мацумура¹⁸. Так, специфіці поземельних відносин присвячена монографія Д.Бовуа, який досліджує становище українського селянства через призму російської антипольської політики й ґрунтовно проаналізувавши поземельні відносини у Правобережній Україні від часу її приєднання до Російської імперії до жовтневого перевороту 1917 р. Проблема єврейської оренди поміщицьких маєтків у формі «кресценцій» розглядає Т.Мацумура, який зосереджує увагу на питанні аналізу наслідків інвентарної реформи та на аналізі російського законодавства стосовно заборони «кресценцій».

Розгляд та аналіз сучасної історіографії засвідчує про подальший розвиток досліджень в українській історіографії проблем економічного та соціально-економічного розвитку, започаткованих радянською історіографічною школою. Разом з тим вплив західної історичної школи визначив і нові тенденції на цій науковій царині, пов'язані з появою дослідженнями присвяченими проблемам ментальності селянства модерної доби та історії повсякденності та включення до загальноєвропейського наукового простору сучасної української історичної школи.

Проте проблема узагальнюючого дослідження з проблем дослідження історіографії аграрних відносин в XIX ст. як українською так зарубіжною історіографією залишається перспективною науковою проблемою.

-
- ¹ Казьмирчук Г., Соловійова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. – К., 1998. – 174 с.
- ² Панфьорова М. Соціально-економічний розвиток Південно-Східної України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – Д., 1998. – 16 с.
- ³ Вихватенко Т. Історія зародження та розвитку системи землеробства в Україні (кінець XVIII – початку XX ст.). – К., 2004. – 18 с.
- ⁴ Годуновського О. Поміщицьке господарство Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст. – Донецьк., 2000.
- ⁵ Петренко О. Панський маєток на Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини. – К., 2005. – 205 с.
- ⁶ Левицький В. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – Запоріжжя., 2007 – 20 с.
- ⁷ Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994. – 180 с.
- ⁸ Борисевич С. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886). – К., 2007. – 424 с.
- ⁹ Крижанівська О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-х – 50-х рр. XIX ст. // УІЖ, 2007. – №2. – С.130–142.
- ¹⁰ Присяжнюк Ю. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси., 2002. – 119 с.
- ¹¹ Молчанов В. Рівень життя селян України в першій половині XIX ст. (до 1861 р.) – УІЖ, 2007. – №1. – С.80–94.
- ¹² Орлик В. Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній) – УІЖ, 2007. – №1. – С.94–103.
- ¹³ Гончарук Т. Торгівля України першої половини XIX ст.: історія вивчення. – О., 1998. – 18 с.
- ¹⁴ Діанова Н. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кін. XVIII – 1861). – О., 2003. – 20 с.
- ¹⁵ Задорожнюк А. Ремісниче та фабрично заводське виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.: історичний аспект. – К., 2007. – 20 с.
- ¹⁶ Люта Т. Картографування території Києва та інформаційні можливості карт і планів міста XVII – XIX ст. – К., 2003. – 16 с.
- ¹⁷ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1861). – К., 1996.
- ¹⁸ Мацумура Т. Трансформація деревни на Правобережній Україні накануне освободження крестьян и роли инвентарных правил // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине 19 – начала 20 вв. – Саргого – Москва, 2005. – С.61–88.